

ВІЙСЬКОВІ ДІЇ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНИ У 1920 РОЦІ

Успішні дії польських, українських і білоруських з'єднань на Хелмському, Грубешівському, Львівському і Люблінському напрямках в серпні 1920 року, як відомо, дозволили польському командуванню провести перегрупування своїх сил і нанести вирішальний удар по військам більшовицького Західного фронту, що призвело до його розшматування, а згодом і стрімкого відступу на схід.

На початку вересня з'єднання радянських 4-ї та 12-ї армій під натиском військ 3-ї польської армії генерала Владислава Сікорського (Władysław Sikorski) та 4-ї польської армії генерал-поручника Леонарда Скерського (Leonard Wilhelm Skierski) поволі стали відступати за лінію Західного Бугу. 3-тя дивізія піхоти легіонів генерал-підпоручника Леона Бербецького (Leon Berbecki) змусила противника ще 18 серпня залишити Брест-Литовський. Лівofлангові частини радянської 4-ї армії вели оборонні бої вздовж залізниці Брест-Кобрин.

Правофлангова 58-ма стрілецька дивізія 12-ї армії після малоефективних боїв на західному березі Бугу знову повернулася на східний і займала позиції від Мокран до Кримно (фронт протяжністю до 50 км). На цій ділянці фронту з польської сторони діяли частини 11-ї дивізії піхоти і Партизанської білоруської дивізії генерал-майора Станіслава Булак-Булаховича. Остання налічувала чотири піхотні (1-й Партизанський, 2-й Псковський, 3-й Островський і 4-й Вознесенський) полки в 1600 багнетів при 16 кулеметах і Партизанський кавалерійський полк в 400 шабель. [1]

Командуванням 12-ї армії планувалось нанести удар силами двох бригад 58-ї сд в північно-західному напрямку, що б дало змогу відновити зв'язок з 4-ю армією. З цією метою з армійського резерву планувалось ввести в бій 7-му стрілецьку дивізію під командуванням Олександра Григоровича Голікова, яка 5 вересня була виведена в армійський резерв і по-бригадно знаходилась в районах: 19-та бригада Трубникова в районі Бучин, Седлище, Вишва; 20-та Приходька – Шайно (нині с. Журавлине Старовижівського району), Краснодуб'я; 21-ша Маслова – Задиби, Ружин, Раствів. Штаб дивізії і дивізійна школа, як і відповідні органи 25-ї сд знаходились в м. Ковель. Тут же знаходилась значна частина матеріальної бази 12-ї армії та її тиллові установи.

Вздовж Західного Бугу від Малорити до Кусниць оборонялись частини 58-ї стрілецької дивізії. Від Кусниць до Коритниці на фронті протяжністю до 40 км знаходились бригади і полки 25-ї стрілецької дивізії під командуванням Олександра Миколайовича Бахтіна, яким протистояли польські частини 7-ї та 18-ї дивізії піхоти.

3 вересня польські підрозділи атакували позиції 219-го Домашківського полку 25-ї сд. Хоча атака і була відбита, проте важкою ціною – був вбитий ветеран дивізії командир полку Федір Антонов.

Лівий фланг від Володимира до Сокаля прикривали частини 44-ї стрілецької дивізії Івана Наумовича Дубового. Це з'єднання після боїв в напрямку на Лашнів (Таращанська бригада і кавалерійський полк) та Грубешів (Богунська і Пластунська бригади) також були відкинуті польськими військами на рубіж Західного Бугу.

Після прориву з оточення за району Замостя – Комарів до Грубешова вийшли добряче пошарпані з'єднання 1-ї Кінної армії. 1 вересня 4-та кавдивізія переправилась через р. Гучва і атакою з ходу розгромили польські частини, які прямували на допомогу грубешівському гарнізону. При цьому були знищені до 300, полонені до 1000 польських вояків, а також заоплені 3 важкі гармати. До кінця дня частини армії були зосереджені в районі Грубешів, Гвоздів, Вербоковиця Малиця, Сагринь.

3 вересня частини 10-ї дивізії піхоти відкинули 131-шу Таращанську бригаду 44-ї сд у район Порицька. Частини 18-ї дивізії піхоти генерала Францішека Крайовського з району Грубешова продовжували натиск на частини 132-ї Пластунської і 130-ї Богунської бригад 44-ї стрілецької дивізії.

Відповідно до наказу по армії від 05.08.1920 №0112/оп кавдивізії Будьонного з метою уникнення флангових ударів противника 6 вересня частини 1-ї Кінної армії почали відхід в напрямку Бугу. Для прикриття переправ від Устилуга до Литовежа були залишені заслони, головні сили армії зосередились в районі Володимира.

Внаслідок відходу Кінармії в центрі бойових порядків 44-ї стрілецької виявилась діра. Командування дивізії орієнтувалось на вимоги директиви Комзапфронту за номером 10908/оп, яка вказувала на зосередження частин Кінної в районі Грубешів, Крилів, але як видно надійшла із запізненням.

Тим не менше 44-та сд продовжувала битись на рубежі Коритниця – Городло, Стрижів, Космів, Тихобуж, Шиховиці, Малків, Воля Потуржинська (нині с. Поториця Сокальського району Львівської обл.).

[2]

При цьому 130-та Богунська бригада зайняла район Устилуга. 132-га Пластунська - район Ізова, 131-ша Тарашанська – Порицька.

Внаслідок потужного удару противника по правому флангу 24-ї сд частини останньої також подалися назад.

5 вересня після сильного артилерійського обстрілу польські підрозділи атакували позиції 217-го Пугачовського полку (комполку Петров, комісар Нікітін) 25-ї сд на рубежі Коритниця – Матче. Запеклі бої на цій ділянці тривали 5 діб. [3]

7 вересня потужний удар польського угруповання, яке мало намір «добити» 1-шу Кінну армію обрушився на частини 44-ї сд. Під натиском противника дивізія відійшла за Буг.

Сама ж 1-ша Кінна армія С.М.Будьонного після невдалих боїв під Замостям (Комаровом) і Грубешовом на той час вже вийшла в район Володимира-Волинського, де зайняла оборону по східному берегу Буга від Коритниці до Крилова. Штаб армії розташувався в древньому княжому місті. Дивізії армії були обезкровлені. Станом на 1 вересня 1-ша Кінна армія (4-та, 6-та, 11-та, 14-та кав дивізії окрема кінна бригада, 1-ша автотанкова баталея, бронепоезди №№ 33, 72, 82, 9-й, 21-й, 32-й, 52-й автобронетанковий загони) мала в своєму складі 11597 шабель, 1418 багнетів, 387 кулеметів, 72 гармати. [4]

Стан армії Будьонного у той час влучно охарактеризував Олександр Удовиченко: «...вона вже втратила свою роль молота, що увесь час пробивав фронт Польської Армії. Відсіч, яку зустрів Будьонний під Замостям, остаточно розбила широко побудовані стратегічні плани Червоної Армії, а саме: кінними арміями з півночі і з півдня оточити Польську Армію...» [5] Подальші події на Волині підтвердили слушність висновку українського воєначальника – 1-ша Кінна армія вже не могла не те що наступати, вона заледве встигала вивертатись від ударів польських військ.

На той час у Володимирі-Волинському вже розташовувалась Школа червоних командирів ім. М.Щорса 44-ї сд. під командуванням Л.Ф.Керцеллі, яка прибула сюди 12 серпня з Бердичева. Наприкінці серпня 41 випускник школи прийняв під командування підрозділи в 44-й сд. [6]

Підступи до південних кордонів Волині від Сокаля до Стоянова прикривали частини 24-ї Симбірської стрілецької дивізії, посиленої полками Башкирської кавбригади під командуванням О.В.Горбатова.

12-та армія в прикордонних боях серпня 1920 року значно поріділа. За даними М.С.Какуріна станом на 1 вересня її з'єднання (7-ма 24-та, 25-та, 44-та, 58-ма сд, Башкавбригада) налічувала загалом всього 9097 багнетів, 1094 шабель, 387 кулеметів, 73 гармати. [7]

Михайло Тухачевський виношував наміри відкинути поляків за Сан, для чого вдарити Кінною армією в напрямку на Рава-Руську, лівим флангом 12-ї армії на Жовкву – Яворів, а 14-ю армією на Львів-Самбір. [8]

Однак цим планам збутись не прийшло – молодий командувач фронтом явно недооцінював сили противника і його наступальну здатність, за що невдовзі й поплатився, але про це нижче.

Після нетривалої перерви в боях початку вересня бої розгорнулись з новою силою

Безпосередньо напередодні вирішальних битв, 9 вересня 1920 року, 25-та стрілецька дивізія лишилась однієї бойової частини - 1-й Уральський кавалерійський полк під командуванням нещодавно призначеного комполку Павла Олексійовича Сидоровніна, який був сформований на Уралі з колишніх солдат армії Колчака у повному складі (до 700 шабель) перейшов на сторону противника. Спроба 74-го артдивізіону під командуванням майбутнього генерал-полковника артилерії і Героя Радянського Союзу Миколи Михайловича Хлебнікова знищити перекинчиків артилерійським вогнем була марною. [9]

До речі, це був далеко не перший і не останній випадок переходу на сторону противника цілої частини Червоної Армії. Широкому загалу відомий випадок переходу до противника галицьких з'єднань у квітні 1920 року. Ще на початку бойових дій Кінної армії С.М.Будьонного на польському фронті 31 травня в районі Білої Церкви на сторону поляків перейшла 3-тя донська бригада 14-ї кавалерійської дивізії, яка нараховувала 800 чоловік і 700 коней (у серпні 1920 року ця бригада під командуванням осавула Олександра Сальникова приймала участь в оборонних боях в районі Грубешова, а у вересні наступала спільно з частинами 18-ї дивізії піхоти в напрямку на Володимир, тобто діяла проти своїх колишніх «бойових товаришів» із 1-ї Кінної армії). 20 червня над Березиною на польський бік перейшов 59-й оренбурзький полк під командуванням Бек Мемдзієва-Кристового з 10-ї кав дивізії чисельністю 430 козаків (пізніше був направлений до групи генерала С.Н.Булак-Балаховича), 20 липня – 1-й кубанський полк під командуванням Лаштабега із 9-ї кавалерійської дивізії, 18 серпня вже вище згаданий 8-й кав полк ім.Троцького та інші. [10]

Напевно, отримана від перебіжчиків інформація, дозволила 7-й дивізії піхоти генерала Шуберта

успішно відбити спробу форсування Західного Бугу частинами 25-ї сд і перейти в наступ 10 вересня на фронті Гусинне – Уханька – Сверхе – Висоцьк – Вовчий Перевіз. Під прикриттям артилерійського вогню польські підрозділи переправились на східний берег Бугу і потіснили чапаєвців.

11 вересня за наказом начдива Бахтіна 74-та бригада Олексія Карповича Рязанцева і 225-й Балаковський полк із 75-ї бригади під прикриттям вогнів двох бронепоездів повели наступ в напрямку на Острівки – Янівку. Однак всі атаки поляками були відбиті, більше того – польські підрозділи відтіснили ці частини на рубіж Підгородня – Городно.

Наступ 58-ї сд в напрямку на Бутмер також не вдавсь, більше того на вечір 11 вересня 173-тя бригада під ударами кавалерії групи С.Булак-Балаховича відступила на рубіж Кримне – Самійличі.

Того ж дня у наступ пішли і поляки. Частина сил польської 7-ї дивізії піхоти переправились через Буг в районі с.Раковець і атакувала 223-й і 224-й полки 75-ї бригади під командуванням Лайоша Габро (напередодні прийняв командування від Єфрема Ілліча Аксьонова, який вибув до штабу армії). Обидва полки під натиском противника відійшли на схід в напрямку на Любомль.

Скориставшись успіхами свого лівого крила, поляки нанесли удар по правому флангу 219-го Домашкінського полку 25-ї сд внаслідок якого червоноармієць під командуванням Прокопія Шкуровського відступили в район с.Мосир. [11]

На 12 вересня 58-ма і 25-га стрілецькі дивізії отримали наказ штабарма прийняти всіх можливих заходів для припинення відходу і наведення порядку в підпорядкованих частинах. Також начдиви отримали повідомлення про зосередження в їхніх тилах 7-ї стрілецької дивізії, яка готувалась до наступу в західному і північно-західному напрямках.

Начальник 7-ї сд О.Г.Голіков отримав завдання однією бригадою (19-ю) наступати з району Ратне - Заболоття на Брест-Литовський з найближчим завданням зайняти перехрестя шосе в районі Малорити. Дві інші бригади (20-та, 21-ша) розгорнути на фронті Вижва - Підгородне, звідки наступати через фронт 58 дивізії в загальному напрямку, на Влодаву. Загальна довжина фронту наступу була до 60 км. [12] При цьому 21-ша бригада на той час ще на закінчила переформування і як бойова одиниця нічого варту не була.

Свої плани на 12 вересня будувало і польське командування.

11-та дивізія піхоти полковника Болеслава Язвінського (Bolesław Jaźwiński) зі складу 4-ї польської армії мала завданням наступати на широкому фронті з району Бреста вздовж шосе Брест – Ковель і в напрямку на Кобрин.

Кінна група Станіслава Никодимовича Булак-Балаховича мала діяти проти правого флангу 58-ї стрілецької дивізії також в напрямку на Ковель і Камінь - Каширський.

7-ма дивізія піхоти генерал-підпоручника Кароля Шуберта (Karol Stanisław Schubert), що наступала на фронті від р.Влодава до залізниці Хелм – Ковель діяла проти лівого флангу 58-ї сд і правого флангу 25-ї сд і мала вийти до Ковеля з північного заходу.

18-та дивізія піхоти генерала Францішека Крайовського отримала завдання вести наступ в районі південніше залізниці Хелм – Ковель і вийти до міста з південної сторони.

Загальною метою наступу польського угруповання проти правого крила 12-ї армії були розгром цього радянського об'єднання, оволодіння Ковелем і подальший наступ в напрямку на Рожище – Луцьк.

Удар на правому фланзі угруповання 12-ї армії і по 1-й Кінній армії планувався двома дивізіями новоствореного кінного корпусу під командуванням полковника Юліуша Руммеля (утворений у складі 3-ї польської армії 11 вересня в складі 1-ї та 2-ї кінних дивізій).

На світанку 12 вересня польські війська перейшли в наступ. Основний удар прийшовся по лівому флангу 58-ї стрілецької і правому 25-ї стрілецької дивізій. Партизанська білоруська дивізія С.Н.Булак-Балаховича за підтримки польської піхоти зуміла оточити частини 173 бригади 58-ї сд в районі с.Кримне. Бригада з боєм стала відходити в напрямку на Сераховичі. Бійці 19-ї бригади 7-ї сд, яка знаходилась в районі Буценя, спостерігали за відходом окремих груп бійців 173-ї бригади в напрямку до Ковеля. Для протидії ворожій кавалерії був висланий і 7-й кавалерійський полк під командуванням Веденяпіна.

Основні сили 7-ї дивізії піхоти за підтримки загонів Булак-Булаховича, діючи з району Шацька, зуміли оточити 516-й стрілецький полк 172-ї бригади 58-ї сд у районі села Згорани. Два інші полки цієї бригади (514-й і 516-й) були відтіснені на південь і відійшли до Любомля, де знаходились правофлангові підрозділи 25-ї сд. Правий фланг 25-ї сд (73-тя бригада) під натиском противника за умов загрози обходу з півночі був відведений на схід в район Мацеїва (нині смт Луків Турійського району). На 14:00 частини 25-ї стрілецької дивізії вели оборонні бої на рубежі Мацеїв – Комарів – Мосир. Шлях польській піхоті на Ковель був відкритий. Ця загроза могла бути ліквідована шляхом перекидання бригад 7-ї стрілецької

дивізії на захід від Ковеля, однак вмілий обхідний маневр мотобронегрупи противника вирішив справу...

Оскільки цей маневр по-суті є першим у військовій історії прикладом глибокого рейду механізованих (мотоброньових) підрозділів, дозволимо собі зупинитись на ньому детальніше.

9 - 10 вересня 1920 року за наказом командувача військами 3-ї армії Владислава Сікорського у Влодаві була створена моторизована група до складу якої увійшли 2-й та 3-й батальйони 26-го полку піхоти під командуванням майора Ричарда Ванішка (Ryszard Waniczk), 2-га (por. Władysław Łoś) та 3-тя батарея (por. Stanisław Łepkowski) 7-го полку легкої артилерії під командуванням командира 1-го дивізіону майора Болеслава Пілеського (Bolesław Pileski), 1-ша колона легких панцерників (1 Kolumna Lekkich Samochodów Pancernych) під командуванням підпоручника Е.Дзенцілевського (E. Dzieścielewski), 17, 28, 21, 81, 200 і 300 колони вантажних автівок (Kolumna Samochodów Ciężarowych). Загальна чисельність групи склала близько 1000 вояків. На озброєнні вище зазначених автобронепідрозділів знаходились 7 панцерників Форд FT-B/TF-с, дві напівброньовані машини White, 45 (за іншими даними 54) вантажівок марок Packard, Berliet і Fiat, 8 75мм гармат. Командування групою було доручене молодому, але доволі досвідченому офіцеру 2-го відділу штабу 3-ї армії – майору Володимиру Бохенку (Włodzimierz Bochenek). За плечима майора були чотири роки війни у складі 1-го полку піхоти легіонів польських під час 1-ї світової війни, організаційна робота в Польській військовій організації під керівництвом Ридз-Смігли, командування 2-м батальйоном 6-го полку піхоти легіонів в ході походу на Вільно навчання в академії генерального штабу, бої з більшовиками у складі 1-ї дивізії піхоти легіонів. Саме майор Володимир Бохенек змусив вирушити на фронт в район Тишович підрозділи козачої бригади осавула Вадима Яковлєва, що всіляко уникали бою з більшовиками під приводом нестачі боєприпасів. [13]

Група майора Бохенка отримала завдання з району Влодави, через Малориту, Мокрани, Ратне вийти тилами 12-ї радянської армії до Ковеля і захопити цей важливий залізничний вузол і тим самим перерізати комунікації «червоних» на Західній Волині та не дати противнику здійснити евакуацію матеріальних запасів, що знаходились у місті. Також група мала завданням по ходу руху знищувати мости, лінії зв'язку, тиліві підрозділи 58-ї стрілецької дивізії, які б зустріла на своєму шляху. [14]

У ніч з 10 на 11 вересня група по понтонному мосту переправилась через Західний Буг і вирушила в 160-ти кілометровий похід по тилах 12-ї армії. На 10:00 11 вересня колони групи вишикувались вздовж шосе в напрямку на Малориту. Майор Бохенек вміло розподілив сили групи: в авангарді, як розвідувальний дозор рухались 3 Форди, один «Уайт», півбатальйона піхоти і півбатареї 75мм гармат. Між дозором і головними силами (на відстані в обидві сторони до 2 км) для підстраховки рухались 2 Форди. В ар'єргарді йшли 2 Форди і «Уайт».

Надвечір група вийшла до перехрестя доріг Влодава-Кобрин, Брест-Ковель, відбите у «червоних» підрозділами 11-ї пд кілька годин тому.

Біля півночі 11 вересня колона, яка рухалась із середньою швидкістю 12 км/год., досягла Мокран. Таким чином в перший день маршу було пройдено біля 60 кілометрів. Після дозаправки пальним група продовжила рух на Ковель.

Біля 2-ї години ночі 12 вересня авангард групи в Гірниках застав зненацька підрозділ 1-го експедиційного загону, бійці якого відпочивали по селянським хатам, захопив 2 гармати і полонених.

На ранок 12 вересня основні сили групи пройшли ще 25 км і вже були в Ратному, де в ході короткотривалого бою розігнали тамтешній гарнізон. Спроба червоноармійців зупинити рух мотоколоні (був підпалений міст) успіхом не увінчалась – панцерники і вантажівки проскочили через палаючий міст і попрямували на південь. Розгром червоноармійського гарнізону в Ратному незабаром завершила кіннота Балаховича.

У районі Буценя (нині Старовижівський район) колона наздогнала два розрахунки з артдивізіону 19-ї бригади 7-ї сд. Червоні артилеристи опізнали машини противника на відстані до 400 метрів і встигли розгорнутись до бою. Радянські артилеристи під кулеметним вогнем польських панцерників зі складу авангарду встигли зробити три постріли, а згодом відірватись від поляків. Через декілька кілометрів в районі села Мислина (нині Ковельський район) авангард групи Бохенка знову «наткнувся» на артзвод (2 гармати) 19-ї бригади. Внаслідок короткотривалого бою розрахунки гармат були знищені кулеметним вогнем. За боєм своїх артилеристів з району с.Седлище спостерігав командир 19-ї бригади Трубников, однак із-за відсутності артилерії нічого полякам протиставити не міг.

Про пересування колони противника «чисельністю до полку» в напрямку Ковеля комбриг-19 К.П.Трубников доповів начдиву-7. Одночасно він запитав чи не слід припинити рух бригади в напрямку Бреста, на що О.Г.Голіков відповів, що колону зустрінуть бійці дивізійної школи, а 19-га має зруйнувати мости в тилу колони. [15] Начдив Голіков не зумів правильно оцінити небезпеку по простій причині – він

навіть не міг уявити, що можливе транспортування автомобілями цілого полку з артилерією. Не вірно він оцінив і сили дивізійної школи, в якій напередодні пройшов випуск, бійці роз'їхались по полкам, а чисельність постійного складу заледве доходила до чисельності стрілецького взводу.

Більше того, вільний особовий склад 7-ї і 25-ї дивізій, який знаходився в місті цього дня, за спогадами колишнього бійця, цього дня був виведений на «воскреснік» в район залізничної станції, де без зброї потрапив під удар польських підрозділів. [16]

Біля 14:00 польські панцерники досягли північної і північно-східної околиць Ковеля і розпочали бій за місто. Проти мотозагону були вислані кадр дивізійної школи 7-ї сд і два бронепоезди: БЕПО № 72 «им.Николая Руднева» і № 82 «Смерть Директории».

Однак, незабаром майор Пилеський вміло розташував гармати батареї, які вогнем пошкодили один з бронепоездів і змусили противника відійти. Поки йшла артилерійська дуель, панцерники і спішена піхота повели наступ по вулицям Ковеля в напрямку до залізничного вокзалу. Вже біля 16:00 польські панцерники обстріляли будівлі, де знаходились штаби 7-ї і 25-ї сд.

Допомогу польським підрозділам у ході бою на вулицях міста надавало наелення, яке вели вогонь по червоноармійцям як із бойової, так і з мисливської зброї.

Проте були й ті, хто продовжував битись з ворогом. Оборону в районі розташування штабів з 2 еднань організував начальник штабу 7-ї сд Петро Яковлев, в розпорядженні якого були комендантська команда і 4 гармати батареї Осипова з 21-ї бригади, які саме прийшли у Ковель. Влучнем вогнем артилеристи цієї батареї підбили 3 ворожі панцерники. Однак роздрібнені, мало чисельні загоони натиску поляків стримати не могли. Група Бохенка за лічені години опанувала лінією залізниці і зайняла ключові об'єкти в самому місті.

Внаслідок боїв у Ковелі польським мотобронезагоном були захоплені 2 бронепоезди (№ 13 «Червоний кавалерист» і № 39 «Суботник»), 3 літаки, 12 автомобілів, 36 гармат, значну кількість залізничних вагонів з майном, архівні документи штабів 7-ї і 25-ї сд. [17]

Розсіяні вогнем панцерників штабні команди були зібрані О.Г.Голіковим на східній околиці Ковеля і незабаром під його особистим командуванням перейшли в контратаку, яка була відбита вогнем панцерників і польської артилерії.

Штаби дивізій були відведені на схід: 25-ї сд – в Голоби, 7-ї сд - до Рожища і втратили зв'язок з підпорядкованими частинами.

Біля 21:00 начдив 7-ї сд Голиков в районі Голоб сформував зведений загін із бійців 7-ї та 58-ї дивізій загальною чисельністю до 130 чоловік. На 05:00 загін досяг Ковеля і після короткого перепочинку пішов в атаку. Червоноармійці з боєм змогли досягти району залізничного вокзалу і зайняти його, але згодом знову були відкинуті на східну околицю міста звідки відійшли в напрямку на Рожище.

Безладом в оперативному тилу червоних скористався командир 7-ї дивізії піхоти і просунув свій авангард на відстань до 10 км від Ковеля.

Група майора В.Бохенка утримувала свої позиції в місті до 10:00 13 вересня 1920 року), аж доки в місто увійшли 105-й та 168-й полки піхоти 7-ї пд. Втрати групи майора Бохенка в ході кидку на Ковель були незначні: були пошкоджені 3 бронеавтомобілі Форд, декілька солдат були вбиті і отримали поранення.

Дії мотогрупи поляків також забезпечили просування польських підрозділів на схід і південний схід від шосе Ковель – Луцьк в той час, як бригади 7-ї і 25-ї сд залишились без управління і «блукали» на північ і захід від Ковеля.

Цю ситуацію ще на початку місяця спрогнозував досвідчений військовий – начальник штабу 25-ї стрілецької дивізії Григорій Іванович Савін, котрий декілька разів пропонував начальнику штабу 12-ї армії В.К.Сєдачову посилити охорону підступів до Ковеля, проте кожного разу отримував відмову, а наостанок біля 10 вересня – загрозу віддати під трибунал за панікерство. [18]

Скориставшись безладом на правому фланзі 12-ї армії на світанку 12 вересня польські підрозділи 18-ї дивізії піхоти на північний захід від Володимира-Волинського, а кінний корпус полковника Юліуша Руммеля із заходу і півдня атакували частини 44-ї сд і 1-ї Кінармії.

Польська піхота за підтримки артилерії переправилась через Буг в районі Вигоданки і стала вести наступ в напрямку на Лудин, де знаходились частини 4-ї кавдивізії С.К.Тимошенка. У районі с.Млинів, де оборону тримали частини 6-ї кавдивізії Опанасенка, через Буг переправилась польська кавалерія з групи Станіслава Галлера, яка форсованим маршем попрямувала на Поромів.

Спроби начдивів 4-ї і 6-ї кав дивізій організувати контратаки успіху не мали. Польська артилерія вміло ставила загороджувальний вогонь.

Бійці 390-го Богунського полку 44-ї сд ще встигли підпалити мости через Буг в районі Устилуга,

проте марно – поляки на кількох ділянках форсували річку і стали стрімко просуватись вперед.

За деякий час поляки атакували також позиції 11-ї Ф.М.Морозова та 14-ї О.Я.Пархоменка кавдивізій. У зв'язку із загрозою втрати Ковеля С.М.Будьонний наказав прикрити північно-західний напрямок Особливою кавбригадою під командуванням Костянтина Івановича Степного-Спіжарного. За проханням командувача 12-ю армією до Ковеля були вислані 2 бронепоезди (в т.ч. «Смерть Директорії»). [19]

Під натиском підрозділів 10-ї дивізії піхоти і козаків бригади В.С.Яковлева частини 24-ї сд і Башкавбригади залишили м.Сокаль і стали відступати в напрямку на Берестечко.

По обіді комбриг Особливої К.І.Степний-Спіжарний доповів до польового штабу 1-ї Кінної про те, що стрілецькі частини 44-ї сд почали відхід. Створилась безпосередня загроза Володимиру, в якому знаходились запаси обмундирування 12-ї армії. Обозами і під охороною підрозділів від Особливої кавбригади, 11-ї та 14-ї кавдивізій майно своєчасно було вивезене з Володимира до Луцька.

Вранці 13 вересня 14-та кав дивізія залишила Володимир-Волинський, який негайно зайняли підрозділи 18-ї дивізії піхоти генерала Ф.Крайовського.

Свою директивою від 13.09.1920 №01117/оп Михайло Тухачевський став вимагати від командування і РВР 12-ї армії негайно відбити в поляків Ковель та замінити на півдні Волині стрілецькими дивізіями частини Кінармії, які повинні були бути виведені в район Переспа-Рожище для підготовки контрудару в північно-західному напрямку. Однак ні те ні інше завдання виконане не було. Деморалізовані частини правого флангу 12-ї армії відходили до Стоходу, а від противника зуміли відірватись лише 4-та і 14-та кавдивізії. 6-та і 11-та кавалерійські дивізії разом з 44-ю сд стримували удари противника на південь від Торчина. [20]

Тим часом на крайньому правому фланзі 12-ї армії 13 вересня Партизанська дивізія Булак-Балаховича раптовим ударом оточила і захопила Камінь-Каширський, де в полон потрапили до 1000 біців 58-ї сд. Трофеями білоруських партизанів також стали значні запаси військового майна і продовольства, які знаходились в місті. В подальшому Партизанський кавалерійський полк під командуванням підполковника Дарського, фосованим маршем став рухатись до р. Стир, щоб не дати відступаючим частинам 58-ї сд закріпитись на його рубежі. [21] У складі цього групування діяв український кінний полк під командуванням капітана Гуйковського. Полк організаційно входив до Селянської бригади отамана Іскри і налічував у вересні 1920 року 20 старшин 212 козаків, 4 кулемети, 212 гвинтівок французького зразку.

«Балаховці» жорстоко відомстили єврейській громаді Каменя-Каширського, за те що її молоді представники в серпні 1920 підтримали більшовиків і вчиняли наскоки на загони дивізії. Підпоручник Станіслав Блонський вказував в своєму рапорті на ім'я шефа II віддлу 3-ї польської армії: «...Камінь Каширський представляє собою картину страждань. Усі будинки доценту зруйновані. Євреї вирізані. Поголовно. 13 вересня 1920 р. марширувала Група під командуванням підполковника Дарського. Зайняла місто, вирізала або розстріляла до 40 осіб, наклала контрибуцію 75 тисяч марок, взяла її, пограбувала що було найкраще, спалила кілька будинків й пішла в напрямку Стоходу. Назавтра прибула так звана бригада піхоти під командуванням підполк. Афанасьєва, яка кільканадцятьох зарізала, ще трохи пограбувала, забрала гроші, пішла далі в напрямку Стоходу, потім остання група під командуванням полковника Павловського, відомого російського бандита, брат якого прислав звіт до II-го Відділу, при реквізиції худоби цей останній «полковник» бив євреїв і грабував на всі боки. 15 вересня він, тобто його Загін близько 400 осіб, різав, бив і стріляв старих євреїв, старих єврейок, малих дітей, офіцери й солдати хапали 10-літніх дівчат, схопивши душили й кидали у воду. Вбито жінок у поважному стані. На тих, хто утік із міста, козаки розпочали полювання в лісах та околицях і там убивали. Загалом замордовано близько 600 осіб, точніше не можна порахувати через велику кількість утоплених і незнайдених у болотах і лісах. Був убитий посол, а також кандидат на посла до сейму Шайброт Леон, який не зміг виїхати при вторгненні більшовиків. Противник більшовиків, який був переслідований через них. Частково убивства відбувалося наступним чином - «давай гроші», якщо гроші отримувал, стріляв і вбивав на місці. Убито на вулиці. 75-літню стару вбито на вулиці, підперто палицею для ходьби. Іншу молоду єврейську артистку запитали, чи є гроші, коли відповіла, що не має, вистрелили й вбили, потім перевірили. ...Страх запанував у цілій окрузі й немає людини, яка б не була пригнічена після щоденних випадків убивств «лицарями», солдатів Групи ген. Балаховича. Місцевий піп на коліна падав перед солдатами, просячи дарувати життя декотрим, і тих, кого залишили, відводив де решти врятованих. При відході бригади підполк. Афанасьєва втрутився полковник Павловський, отож перший, як тактовний командир, швидше відійшов, бо між загонами доходило до боїв

один із одним, кожен із них шукав оптичні лінзи. Загальні збитки до 48 мільйонів [пол.м.]. З усіх навколишніх сіл збігалися селяни й грабували разом із солдатами. Зазвичай у полках відбуваються справжні ярмарки: продаж білизни, пальт, килимів, подушок і тп. на кожному кроці. Офіцери отримували по півмільйона рублів або марок, солдати стільки ж. Від самої Володави до Стоходу забрана вся худоба до 1500 голів, вози й коні. Частина худоби різалася або продавалася, частину Генерал і командири окремих загонів жертвували утікачам із Росії.» [22]

13 вересня до штабу Кінармії надійшла звістка про залишення Ковеля, а отже загрозу виходу противника в тили армії на правому фланзі. Після доповіді до штабу Західного фронту армія Будьонного отримала наказ відійти на Стир, а звідти в район Рівного.

На вечір 13 вересня із ар'єргардними боями частини 44-ї сд вийшли на рубіж Війниця (Богунська бригада) – Локачі (Пластунська бригада)– Конюхи (Таращанська бригада), а на 15 вересня – Озютічі – Торчин – Садів. На цей час командування і штаб дивізії втратили зв'язок з кодуванням 12-ї армії і сусідами.

На цьому рубежі 44-та сд вступила в оборонні бої з наседаючими поляками. Особливо запеклі бої відбувались в районі Торчина. Малочисельні полки 44-ї (150- багнетів на полк) заледве стримували ворога, який намагався роз'єднати і оточити дивізії 12-ї армії.

Про захоплення поляками Ковеля в ніч з 14 на 15 вересня взнав і командарм -12 М.М.Кузьмін. Війська правого флангу армії отримали наказ про відхід на лінію річки Стохід до 16 вересня 1920 року, утримуючись від боїв з противником.

Однак поляки знову випередили командування 12-ї армії. Кавкорпус Руммеля і 18-та дп генерала Крайовського нанесли сильний удар в стик 44-ї і 7-ї стрілецьких дивізій у напрямку на Рожище – Луцьк.

Біля 01:00 15 вересня до штабу Кінармії надійшла директива РВР Західного фронту №0043/оп про відведення 4-ї та 14-ї кав дивізій в район Рівного та заміну 6-ї і 11-ї кд частинами 44-ї та 24-ї сд. Обдиві кавдивізії також повинні були бути відведені до Рівного. 12-та армія також отримала наказ утримати рубіж по р. Стир від Любешова до Сокола і далі на Яновичі (шосе Млинів – Рівне).

Для прикриття мостів в район Рожище був виділений 388-й Богунський полк. На кінець дня 44-та сд подалась дещо правіше і займала рубіж Сокіл – Рожище з завданням стримати противника на рубежі р. Стир. [23]

Тим часом на лівому фланзі армії, тільки більшовицька кіннота стала відходити на схід, як слідом за нею позиції покинули і стрілецькі підрозділи 44-ї сд – їх бійці прийняли відвід кавалерії за відступ. У зв'язку з цим 6-й і 11-й кд 1-ї Кінної в ході маршу до Стирю продовжували вести ар'єргардні бої з передовими загонами противника.

Надвечір 15 вересня 11-та кд Ф.М.Морозова вийшли до переправ через Стир в районі Луцька, 6-та кд Й.Р.Опанасенка осіддала шосе Млинів – Рівне, 4-та С.К.Тимошенка і 14-та О.Я.Пархоменка кавдивізії розташувались в районі Олики.

Проте польські війська намагались до кінця виконати завдання із розгрому правого крила 12-ї армії. 15 вересня два польські бронепоезди і піхота прорвались до станцію Голоби, де саме йшла евакуація тилкових підрозділів 25-ї і 7-ї стрілецьких дивізій. Однак напад не вдався. Саме в цей момент до Голоб підійшов 220-й Івано-Вознесенський полк. Атаку на польську піхоту очолив комісар полку Гнат Іванович Карпезо (в червні 1941 року генерал-майор т/в, командир 15-го мехкорпусу 6-ї армії, який воював в трикутнику Луцьк-Броди-Дубно). Івановознесенці відкинули поляків від містечка і станції, а полкові артилеристи підбили один і змусили відійти на Ковель бронепоезди. Полк ктримував Голоби, аж доки частини 25-ї сд не пройшли містечко. [24]

Надвечір 15 вересня обдиві кавдивізії польського кавкорпусу полковника Руммеля вийшли до Стирю і об'єднались в районі с.Лаврів (нині Луцький район). Звідси 1-ша дивізія кінноти повела наступ в напрямку на Олику, а 2-га була відправлена в напрямку на Клевань із завданням перерізати частинам 1-ї Кінармії шляхи до переправ на р.Стубла.

Командування Західного фронту на нашу думку на кінець дня 15 вересня до кінця не володіло ситуацією, про що можуть свідчити директиви, які направлялись у війська вночі з 15 на 16 вересня.

О 23.50 15 вересня командуванню 1-ї Кінної та 12-ї армії була направлена директива за № 01160/оп/сек. про підготовку до активних дій: « ... Ко времени нанесения решительного удара зарвавшимся противнику 1 Конармия и 12 армия должны привести себя в полный порядок. Для этого:

1. Командарму Буденному обратитъ все внимание на устройство и укомплектование Конармии, причем до окончанія укомплектованія (на что дается 10-дневный срок) Конармия ни при каких обстоятельствах введена в бой не будет.

2. Командарму 12 начать немедленную подготовку пополнений по 4 тысячи на дивизию, что также надлежит закончить в 10-дневный срок. Недостающее в армейском унраформе будет дослано из Западной армии фронта. В настоящее время высылку пополнений в части прекратите, а также прекратите формирование отрядов...»

А вже о 03:00 16 вересня до штабу 12-ї армії була відправлена директива про підготовку контрудару і забезпеченню майже деморалізованими військами армії Сарненського і Рівненського напрямків: *«Отводя дивизии вашей армии за р. Стоход и р. Стырь, имейте в виду: 1. Главком поставил задачу 14 армии сохранить за собой ныне занимаемый ею район*. Поэтому 24 дивизия должна прочно спаять ваш левый фланг с правым флангом 14 армии. Вместе с 24 дивизией передайте в 14 армию и 70 бригаду. 2. Главком указывает, что состояние польских войск до сих пор еще не блестяще после ранее нанесенных им поражений. Поэтому быстро устроившись за р. Стоход и р. Стырь, надо будет перейти и к контрударам. 3. Необходимо прочно занять не только сарненское, но обеспечить и ровненское направление.»* [25]

16 вересня для оборони Луцька були відправлені 391-й і 392-й Таращанські полки. 393-й Таращанський полк, як вже повідомлялось вище, зайняв оборону по східному берегу р. Стир на підступах до Луцька.

395-й Пластунський полк отримав завдання змінити богунців в районі Рожища, однак при підході на рубіж Дубище – Вовнянка був зустрінутий сильним вогнем противника, який встиг захопити мости і переправи. Декілька разів села переходили із рук в руки, але в кінці кінців залишились за поляками. Відхід пластунів відкрив фланг Богунської бригади, що дозволило противнику почати обхідний маневр. Богунська і Таращанська бригади протягом дня намагались обороняти Луцьк, однак із-за загрози оточення противником почали відступ у північно-східному напрямку. Безпосередньо в місті вели бої 391-й (комполку Дотоль), 392-й (комполку - Прокопчук) і 393-й (комполку – Дерекрю) Таращанські полки. Під прикриттям потужного артилерійського вогню польським підрозділам з ходу вдалось оволодіти половиною Луцька. Таращанці декілька разів контратакували але марно. Врешті-решт ввечері 16 вересня полки Таращанської бригади відійшли на північний схід від міста, де ще протягом 5 годин стримували натиск противника. В боях в Луцьку 392-й полк поніс значні втрати. Серед вбитих був командир 3-го батальйону Гиль, а поранених – командир 1-го батальйону Яковенко. [26]

На вечір 16 вересня частини 44-ї сд закріпились на рубежі Чолниця – Сокиричі – Звірив.

При відступі з району Рожища Пластунська бригада в районі с. Бодячів потрапила в оточення і лише завдяки мужності бійців вирвалась з лещат противника. Бригада з боями відійшла на рубіж Тучин – Речиця.

Богунська бригада на вечір 16 вересня через Жидачин відійшла на станцію Ківерці, а звідти на Софіївку – Тучин. [27] Вночі розвідники Таращанської бригади доставили командуванню відомості про обхідний маневр противника. Начдив Дубовий віддав наказ про негайний відхід.

Таким чином до кінця дня 16 вересня польська кіннота і панцерники кавкорпусу Руммеля увійшли до Луцька, залишеного Червоною Армією, а частини 7-ї пд без бою оволоділи Рожищем і повели наступ в напрямку на Ківерці.

На півдні Волині, щоб зупинити переслідуючого противника, Будионний вимушений був віддати наказ про зайняття оборони 14-ю і 11-ю кавдивізіями на рубежі р. Стубла. 4-та і 6-та кав дивізії прикривали фланги армії. Перша – на шосе Луцьк – Рівне, друга – Млинів – Рівне.

Одночасно на півночі Волині кінна група Станіслава Булак-Балаховича переслідувала відступаючі на схід частини 58-ї стрілецької дивізії і 1-го експедиційного загону.

Стрімкий наступ поляків, тепер вже не тільки на території Білорусі, але й Західної Волині неабияк стурбував і радянське політичне керівництво. В.І. Ульянов (Ленін), котрий всього місяць назад твердив про повну перемогу над Польщею 16 вересня телеграфував голові радянської дипломатичної місії Адольфу Абрамовичу Іоффе: *«Пленум ЦеКа 20-го. Пришлите 19 ночью Ваше заключение о настроениях поляков, возможен ли мир, скоро ли и на каких условиях, в частности, как стоят вопросы о Литве, Белоруссии, Восточной Галиции.»* [28]

17 вересня дивізії правого крила 12-ї армії (58-ма, 25-та, 7-ма стрілецькі) залишили лінію Стоходу і стали відступати до Стирю. Оскільки боеприпаси майже закінчились від наседаючих поляків полки відбивались багнетними контратаками і зуміли відрватись від противника.

Для нівелювання зусиль польських військ, що наступали на півночі Рівненщини, 73-тя бригада 25-ї сд отримала завдання контратакувати противника в районі Рокитне, Піскове, Верхня Любаша, а в подальшому на Костопіль. Перші три населені пункти з боєм були взяті при підтримці частин 7-ї стрілецької

дивізії, а от наступ на Костопіль прийшлося припинити в зв'язку з відсутністю боєприпасів і продовольства. Дивізії продовжили відступ на рубіж р.Случ. [29]

О 14:00 17 вересня 4-та, 6-та і 11-та кавалерійські дивізії отримали наказ РВР 1-ї Кінної армії відійти на рубіж Олександрія - Рівне – Здолбунів – Мізоч, 14-та кд разом з польовим штабом армії і обозами – в район Корця, Особлива кавбригада – в 10 км на захід від Рівного в готовності до контрудару на любій ділянці фронту. Бронепоезди прикривали відхід частин на рубежі р.Устя, а потім мали через Здолбунів відійти до Шепетівки. Бронезагони Кінармії виводились в район Клевани і мали за завдання прикривати вогнем відхід армії. Спланований відхід в зв'язку з тим, що на станціях Рівне і Здолбунів не були відправлені на схід всі ешелони прийшлося відкласти і вести оборонні бої на рубежі р.Стубла до ранку 18 вересня.

Однак 11-та і 14-та кд наказ про затримку відходу не отримали і в ніч на 18 вересня вдійшли до р.Устя. Поляки скористались цією ситуацією і кинулись навздогін. Біля 3 години ночі 8-й полк уланів під командуванням ротмістра Корнеля Кжешуновича (Kornel Krzczunowicz) вийшов до Рівного, де знаходилась 2-го бригада І.В.Тюленєва з 4-ї кавдивізії. Протягом кількох годин вуличних боїв бригада Тюленєва відійшла на рубіж Шпанів – Бармаки. Поляки повністю опанували Рівним. Інші бригади 4-ї кавдивізії С.Тимошенка для прикриття відходу отримали завдання стримувати противника заслонами, а до кінця дня відійти на Горинь, зруйнувати за собою переправи і закріпитись на рубежі Олександрія – Тучин. 11-та кав дивізія Ф.М.Морозова тим часом під приттям панцерників відходила на рубіж Гоща – Завозів, 6-та кд Опанасенка мала зайняти східний берег Горинь в районі Острога. Особлива бригада висувалась в район м.Корець, 14-та кд – на Рогачов.

За станом на 18 вересня 58-ма сд відійшла на лінію р.Стир від Річиці до Сопачова, 21-ша бригада закріпилась на рубежі Сопачів – Чорторійськ, 25-та сд – Чорторійськ – Деражня. В напрямку на Дrajню продовжували відступ частини 44-ї сд.

Оскільки загони генерала Балаховича стали загрожувати переправам через Прип'ять командування 4-ї армії 19 вересня отримало завдання від Тухачевського розгромити ці загони в районі Шлапан - Любязь і забезпечити лівий стик між своєю і 12-ю армією по лінії Прип'яті на рубежі Горавиця – Невір - Невель. Виконання цього завдання покладалось на 30-ту стрілецьку бригаду. Одночасно інші бригади 10-ї стрілецької дивізії (включена до складу 4-ї армії 14 вересня 1920 р.) під командуванням Юхима Олександровича Дрейцера повинні були зайняти район Тирбовичі – Столін і забезпечити Лунінецький напрямок. [30]

Однак частини 10-ї сд своєчасно виконати поставлене завдання не змогли. Наслідок не забарився - партизани Балаховича завдали болючого удару по 58-й сд завдали, які в районі Любешова і Нобеля 21 вересня оточили, а потім повністю знищили 88-й стрілецький полк. З Любешова група С.Н.Булак-Балаховича повела наступ в напрямку на Пінськ, яким оволоділа вже 26 вересня. В Пінську з'єднання, яке з 28 вересня відповідно до наказу польського військового міністерства стало йменуватись в польських документах як Окрема союзницька армія захопило тільки полоненими понад 400 більшовицьких командирів і 2000 червоноармійців.

Протягом 22-23 вересня дві бригади 44-ї сд зайняли оборону на вказаному рубежі, 131-ша Таращанська бригада зайняла позиції 11-ї кд (на шляху Рівне – Новоград-Волинський була залишена одна кавбригада з 11-ї кд і автобронезагони), 24-та сд зайняла оборону в районі Острога. По зайнятті оборони, 44-та і 24-та сд 26 вересня знову перейшли в розпорядження командувача військами 12-ї армії, а 1-ша Кінна армія отримала наказ про передислокацію на Південний фронт, війська якого готувались до боїв з армією барона Врангеля.

23 вересня Ленін знову надіслав телеграму А.А.Юфее щодо заключення перемир'я з Польщею. Однак вказівки щодо лінії кордону (канал Огінського – Ясельда – Стир – лінія колишнього Російсько – Австрійського кордону) явно були для польської сторони не вигідними, адже їх війська в Україні вже наближались до річки Случ, а війська, які протистояли полякам в Західній Україні були малобоездатними. [31]

Так, за телеграмою командарма-12 № 03284 на ім'я командувача Західним фронтом Тухачевського: « ...58-я стр. дивизия имеет 1000 штыков, 7-я стр. дивизия до 2300 штыков и 25-я стр. дивизия свыше [567] 1000 штыков, в общем до 5000 штыков. Материальные потери большие. 25-я стр. дивизия мало надежна и отведена в резерв...». [32] Не кращий був стан і в 44-й та 24-й стрілецьких дивізіях, які налічували заледве 1000 – 1500 бійців. Такий плачевний стан війська зумовив подальший відхід частин армії на схід, не дочікуюсь навіть розпоряджень вищого командування...

Станом на 26 вересня активні бойові дії на території Західної Волині закінчились.

Цього ж дня відповідно до директиви Главкома від 24 вересня 1920 року № 5564/оп 1257/ш 12 –та армія, 24-та та 44-та стрілецькі дивізії перейшли в підпорядкування Південно-Західного фронту, а дві останні дивізії – в підпорядкування 12-ї армії, якій ставилось завдання двома дивізіями прикривати Сарненський, а трьома – Житомирський і Бердичівський напрямки. [33]

26-30 вересня 12-та армія відходила, ведучи незначні ар'єргардні бої на рубіж річок Уборть, Случ; 14-та армія під тиском поляків і частин армії УНР – Юзевінопіль, Летчів, Деражня, Зінбківці, р.Калюс.

Звісно, подих війни відчувався на території Західної Волині аж до підписання Ризького мирного договору.

Протягом вересня – жовтня в Ковельському і Володимирському повітах активно йшло вербування до бригади генерала Іскри, яка підпорядковувалась «армії» С.Н.Булак-Балаховича (з 28 вересня мала офіційну назву Окрема союзна армія). На 8 жовтня в районах Ковеля і Володимира-Волинського було зосереджено 1708 добровольців, у т.ч.68 старшин.

Чимало волинян польської національності пішли служити і до польсько-української Добровольчої групи (два батальйони піхоти, два кавалерійські ескадрони, кінна батарея, штабний відділ), яка з кінця вересня 1920 року формувалась під керівництвом підполковника Валерія Славека. За пропозицією Симона Петлюри планувалось включення цього підрозділу до дивізій Удовиченка чи Безручка. Ю.Піلسудський і начальник польського генштабу генерал Т.Розвадовський хоча офіційно і не підтримали даний проект, однак V відділ ВКВП (військове командування Війська Польського) дав згоду на відрядження офіцерів – добровольців до Групи. Добровольча група В.Славека брала участь в листопадовому рейді українського війська.

Після 10 жовтня в районі Рівне-Шепетівка дислокувались частини з так званої 3-ї армії Півдня Росії під командуванням генерала Перемікіна (дивізії генералів Бобошка, Трусова і Палена).

12 жовтня 1920 року в Ризи російською і польською сторонами було підписане перемир'я, згідно з яким радянська й польська сторони зобов'язалися не підтримувати чужих військових дій, направлених проти іншої сторони. Під тиском сейму військова влада наказала всім непольським формуванням до 2 листопада 1920 року залишити територію Польщі та оголосила, що в разі повернення зі зброєю в руках, вони будуть інтерновані й поміщені в табори. Тому в кінці жовтня 1920 року всі українські війська залишили територію, признану за Польщею згідно умов перемир'я. Колишнім союзникам, що відходили з Польщі, Начальний Вождь Маршал Ю.Піلسудський направив прощального листа, а командування польської 6-ї армії вислало до Головного Командування українського війська делегацію, яка висловила подяку за спільну боротьбу.

З підписанням Ризького мирного договору (18 березня 1921 року) польсько-радянська війна закінчилась. Польська і російська сторони залишились «при своїх інтересах», втративши при цьому десятки тисяч життів і зазнавши мільйонних збитків, а Українська Народна Республіка остаточно втратила свою державність.

Звісно, маршал Піلسудський відразу ж забув про свої слова щодо підтримки української державності – на Західній Волині швидко стала утверджуватись польська адміністрація, яка владарювала тут аж до вересня 1939 року.

Ми живемо в іншій країні, але про історію слід пам'ятати. Адже хто знає, як кільце її пружини розпрямиться наступного разу.

1. Грыцкевіч Анатоль. Станіслаў Булак-Балаховіч //Старонкі нашай мінуўшчыны. Мінск: Кнігазбор, 2009; Машко В.В. Булак-Балахович Станіслав Никодимович. // «Новый исторический вестник» №2 (7), 2000 г.

2. 44-я Киевская дивизия. История походов и боевых действий 44-й Киевской стрелковой дивизии 1918-1920 гг. Издание Киевского губисполкома, Киев, 1923. – 177 с., с. 15.

3. Хлебников Н.М., Евлампиев П.С., Володихин Я.А. Легендарная чапаевская. Москва.: Знание, 1968. – 291 с., с. 218-219.

4. Какурин Н.Е., Меликов В.А. Гражданская война в России: Война с белополяками. — Москва: АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 2002. – 730 с., с. 508

5. Удовиченко О.І. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921. Київ: Україна, 1995. – 206 с., с. 127.

6. 44-я Киевская дивизия. История походов и боевых действий 44-й Киевской стрелковой дивизии 1918-1920 гг. Издание Киевского губисполкома, Киев, 1923. – 177 с., с. 73.

7. Какурин Н.Е., Меликов В.А. Гражданская война в России: Война с белополяками. — Москва: АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 2002. – 730 с., с. 508.

8. Директивы командования фронтов Красной Армии (1917-1922 г.). Сборник документов в 4-х томах. Том III. апрель 1920 г. — 1922 г. Военное издательство Министерства обороны СССР. Москва. 1974. — 766 с., с. 98.
9. Хлебников Н.М. Под грохот сотен батарей. — Москва: Воениздат, 1974. — 376 с. ; Хлебников Н.М., Евлампиев П.С., Володихин Я.А. Легендарная чапаевская. Москва: Знание, 1968. — 291 с., с. 220.
10. Карпус Збігнев. Східні союзники Польщі у війні 1920 року. Українські, російські, козацькі й білоруські військові відділи в Польщі в 1919-1920 рр. Видавництво Університету Миколи Коперніка. Торунь 1999. — 246 с., с. 136-137.
11. Хлебников Н.М., Евлампиев П.С., Володихин Я.А. Легендарная чапаевская. Москва.: Знание, 1968. — 291 с., с. 221.
12. Келлерман. Ковельская операция и действия мотоотряда польской армии. Журнал «Механизация и Моторизация Армии», №1, 1931. — с.30
13. Карпус Збігнев. Східні союзники Польщі у війні 1920 року. Українські, російські, козацькі й білоруські військові відділи в Польщі в 1919-1920 рр. Видавництво Університету Миколи Коперніка. Торунь 1999. — 246 с., с. 150.
14. Przybylski A. Wojna Polska 1918–1921, Wojskowy Instytut Naukowo-Wydawniczy, Warszawa, 1930, s. 209.
15. Келлерман. Ковельская операция и действия мотоотряда польской армии. Журнал “Механизация и Моторизация Армии”, №1, 1931 — с. 35.
16. 7-ая Черниговская (Владимирская) имени Юго-Сталь стрелковая Краснознаменная дивизия. Чернигов: Издание Политотдела, 1928. — 162 с., с. 83-84.
17. Capt. E. Hinterhoff. Polish Army's raid on Kovel, 12 September 1920. “The Royal Tank Corps Journal” (nr. 82, April 1932); Norbert Bączuk, Niezwykły rajd na Kowel, Polska Zbrojna z 15.10.2006.
18. Хлебников Н.М., Евлампиев П.С., Володихин Я.А. Легендарная чапаевская. Москва.: Знание, 1968. — 291 с., с. 221.
19. Будённый С.М. Пройдённый путь. Книга вторая: М.: Воениздат, 1965. — 392 стр., с. 380.
20. Клюев Л. Первая Конная армия на Польском фронте в 1920 году. Государственное военное Издательство, Москва, 1932. — 143 с., с. 132.
21. Булак-Балахович С.Н. Генерал Булак-Балахович о своем деле: как было на самом деле?//Архив гражданской войны. Вып.1. Берлин, 1923.
22. Карпус Збігнев. Східні союзники Польщі у війні 1920 року. Українські, російські, козацькі й білоруські військові відділи в Польщі в 1919-1920 рр. Видавництво Університету Миколи Коперніка. Торунь, 1999. — 246 с., с. 88-90.
23. 44-я Киевская дивизия. История походов и боевых действий 44-й Киевской стрелковой дивизии 1918-1920 гг. Издание Киевского губисполкома, Киев, 1923. — 177 с., с. 16.
24. Хлебников Н. М. Под грохот сотен батарей. — Москва: Воениздат, 1974. — 376 с., с. 61.
25. Директивы командования фронтов Красной Армии (1917-1922 г.). Сборник документов в 4-х томах. Том III. апрель 1920 г. — 1922 г. Военное издательство Министерства обороны СССР. Москва. 1974. — 766 с., с. 104,105.
26. 44-я Киевская дивизия. История походов и боевых действий 44-й Киевской стрелковой дивизии 1918-1920 гг. Издание Киевского губисполкома, Киев, 1923. — 177 с., с. 54, 57.
27. История 130-го стрелкового Богунского полка 44-й Киевской стрелковой дивизии. Издание Политического Отдела 44-й Киевской стрелковой дивизии. Житомир, 1928. — 64с., с. 40.
28. В. И. Ленин. Полн. собр. соч. т. 51, с. 282— 283.
29. Хлебников Н.М., Евлампиев П.С., Володихин Я.А. Легендарная чапаевская. Москва: Знание, 1968. — 291 с., с. 221.
30. Приказание Запфронта командованию 4-й армии от 19.09.1920 № 01268/оп/сек. Директивы командования фронтов Красной Армии (1917-1922 г.). Сборник документов в 4-х томах. Том III. апрель 1920 г. — 1922 г. Военное издательство Министерства обороны СССР. Москва. 1974. — 766 с., с. 109.
31. В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 51, с. 286.
32. Какурин Н.Е., Меликов В.А. Гражданская война в России: Война с белополяками. — Москва: АСТ; СПб.: Terra Fantastica, 2002. — 730 с., с. 566-567.
33. Директивы командования фронтов Красной Армии (1917-1922 г.). Сборник документов в 4-х томах. Том III. апрель 1920 г. — 1922 г. Военное издательство Министерства обороны СССР. Москва. 1974. — 766 с., с. 282, 283.